

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی ربیافت

سال نوزدهم، شماره ۷۳، زمستان ۱۴۰۴
صفحه ۲۳ تا ۱۴۶

بازخوانی وحی در عصر مدرن: مطالعه‌ای جامعه‌شناختی در آرای علامه طباطبائی و محمد عبده

پرستو دولابی * | فارغ التحصیل دکتری تخصصی رشته فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، ایران

چکیده

مسئله وحی در عصر مدرن، به یکی از مهم‌ترین چالش‌های فکری در جوامع اسلامی تبدیل شده است. گسترش عقلانیت تجربی، فردگرایی معرفتی و رویکردهای تاریخی‌گرا، زمینه طرح شبهاتی را فراهم کرده است که منشأ الهی و اعتبار معرفتی وحی را مورد تردید قرار می‌دهند. پژوهش حاضر با هدف بازخوانی مفهوم وحی در اندیشه علامه طباطبائی و محمد عبده، به بررسی نحوه مواجهه این دو متفکر با شبهات معاصر می‌پردازد. سؤال اصلی پژوهش آن است که این دو اندیشمند چگونه با بهره‌گیری از منابع دینی و عقلانی، به بازتیین جایگاه وحی در جهان جدید پرداخته‌اند. فرضیه پژوهش بر این اساس استوار است که علامه طباطبائی با رویکرد فلسفی-تفسیری و محمد عبده با رویکرد اصلاح‌گرایانه-اجتماعی، به دفاع از منشأ الهی و کارکرد معنابخش وحی پرداخته‌اند. روش تحقیق، کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای توصیفی-تحلیلی آثار این دو متفکر است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هر دو، ضمن رد تفسیرهای تقلیل‌گرایانه، بر اعتبار معرفتی وحی و نقش آن در سامان‌دهی زندگی فردی و اجتماعی تأکید دارند، هرچند در شیوه تبیین و اولویت‌بندی اهداف تفاوت‌هایی میان آن‌ها مشاهده می‌شود.

کلیدواژه: وحی، مدرنیته، علامه طباطبائی، محمد عبده، جامعه‌شناسی دین، شبهات دینی.

* نویسنده مسئول: Doulabi77@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵ تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۰۹/۲۸

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 19, No.73, Winter 2025, P 123- 146

rahyaftjournal.ir

Revisiting Revelation in the Modern Age: A Sociological Study of Allameh Tabataba'i's and Muhammad Abduh's Perspectives

Parastoo Doulabi

PhD Graduate in Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran

Abstract

The concept of revelation has become one of the most debated issues in contemporary Islamic thought due to the rise of scientific rationalism, historical criticism, and individualistic approaches to religion. These intellectual trends have generated various doubts concerning the divine origin and epistemic authority of revelation. This study aims to analyze and compare the responses of Allameh Tabataba'i and Muhammad Abduh to modern doubts about revelation from a sociological perspective. The main research question examines how these two thinkers reconstruct the legitimacy and meaning of revelation in the modern context. The research hypothesis assumes that Tabataba'i adopts a philosophical–exegetical approach, while Abduh follows a reformist–social model in defending revelation. Using qualitative content analysis and comparative textual interpretation, this study analyzes their major works and related scholarly literature. The findings indicate that both thinkers reject reductionist interpretations of revelation and emphasize its divine origin and epistemic authority, although they differ in their methodological and social orientations. The study concludes that

* Corresponding Author: Doulabi77@gmail.com

How to Cite: Doulabi, P. (2025). Revisiting Revelation in the Modern Age: A Sociological Study of Allameh Tabataba'i's and Muhammad Abduh's Perspectives, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(73), 123- 146.

Date Received: 27 July 2025

Date Accepted: 19 December 2025

sustaining the relevance of revelation in modern societies requires the integration of rational inquiry, institutional mediation, and social legitimacy.

Keywords: Revelation; Modernity; Allameh Tabataba'i; Muhammad Abduh; Sociology of Religion; Islamic Thought

Introduction

In the modern era, the traditional understanding of revelation has been seriously challenged by scientific rationalism, historical criticism, and subjective interpretations of religion. These developments have led many scholars and intellectuals to reinterpret revelation as a psychological experience, a cultural product, or a historically conditioned phenomenon. As a result, the divine origin and epistemic authority of revelation have been questioned in both Western and Islamic intellectual contexts. Within Islamic thought, these challenges have generated extensive debates and scholarly responses. Among the most influential figures who addressed these issues are Allameh Tabataba'i and Muhammad Abduh. Although they belonged to different intellectual traditions and historical contexts, both thinkers attempted to defend the centrality of revelation while responding to modern critiques. This study seeks to examine how Tabataba'i and Abduh reconstructed the concept of revelation in response to contemporary doubts. By employing a sociological framework, the research analyzes revelation not only as a theological doctrine but also as a social institution that produces meaning, identity, and legitimacy in religious communities.

Materials and Methods

This research adopts a qualitative and comparative methodology based on textual analysis and sociological interpretation. The primary sources include the major works of Allameh Tabataba'i, especially his Qur'anic exegesis and philosophical writings, as well as Muhammad Abduh's theological and reformist texts. Secondary sources consist of academic studies and critical literature related to their intellectual contributions. The analytical framework is derived from the sociology of religion, particularly theories concerning the social construction of meaning, institutionalization of the sacred, and legitimacy of religious authority. Through this framework, revelation is examined as a socially mediated and symbolically structured phenomenon. The method of data analysis involves thematic coding and comparative interpretation. Key themes such as divine origin, epistemic authority, relation to science, historical context, language of revelation, and

institutional mediation were identified and analyzed. The findings from both thinkers were then systematically compared to highlight similarities and differences.

Discussion

The analysis shows that both Tabataba'i and Abduh strongly rejected reductionist interpretations that define revelation as mere psychological experience or intellectual creativity. Tabataba'i emphasized the metaphysical and epistemological foundations of revelation by grounding it in Islamic philosophy and the concept of knowledge by presence. He viewed revelation as a form of divine communication that transcends ordinary cognition and remains immune to error.

Abduh, on the other hand, approached revelation primarily from a social and reformist perspective. While affirming its divine origin, he focused on its moral and educational functions in modern society. He aimed to reconcile religious belief with scientific rationality and social progress. Regarding science and reason, both thinkers denied any fundamental conflict between revelation and scientific knowledge. Tabataba'i argued that science and revelation belong to different epistemic domains, while Abduh emphasized the necessity of reinterpretation and intellectual reform. Another significant aspect concerns the language and historical context of revelation. Tabataba'i distinguished between the linguistic form and the transcendent content of revelation, defending its timeless validity. Abduh stressed the adaptability of religious interpretation to changing social conditions. From a sociological perspective, Tabataba'i's approach reinforces institutional and scholarly authority, whereas Abduh's model promotes public legitimacy and social engagement. These two strategies represent complementary patterns for sustaining religious meaning measuring.

Conclusion

This study demonstrates that Allameh Tabataba'i and Muhammad Abduh developed distinct but convergent models for defending revelation in the modern age. Tabataba'i's philosophical–exegetical approach strengthens the epistemic foundations of religious belief, while Abduh's reformist–social perspective enhances its practical relevance and social acceptance. Both models reveal that the survival of revelation in contemporary societies depends not only on theological argumentation but also on its capacity to be socially institutionalized and culturally meaningful. Effective engagement with

modern challenges requires a balanced integration of rational inquiry, social mediation, and institutional legitimacy. Ultimately, revisiting revelation through a sociological lens provides a comprehensive understanding of how Islamic thought adapts to modernity without sacrificing its core principles. This approach offers valuable insights for future research in religious studies, Islamic theology, and cultural policy.

مقدمه

وحی به‌عنوان بنیادی‌ترین رکن معرفتی در ادیان توحیدی، همواره در مرکز نظام معنابخشی دینی قرار داشته و نسبت آن با عقل، تجربه، تاریخ و جامعه، از مهم‌ترین مسائل الهیات اسلامی به شمار آمده است. در سنت اسلامی، وحی نه صرفاً به‌مثابه انتقال مجموعه‌ای از گزاره‌های دینی، بلکه به‌عنوان نحوه‌ای خاص از ارتباط میان امر الهی و ساحت انسانی تلقی شده است که بنیاد ایمان، شریعت و هویت دینی بر آن استوار است. بر همین اساس، فهم ماهیت وحی و شیوه تحقق آن در تجربه نبوی، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری نظام‌های فکری، اخلاقی و اجتماعی مسلمانان ایفا کرده است. با این حال، در دوران معاصر، مسئله وحی در معرض بازخوانی‌های گسترده و گاه چالش‌برانگیزی قرار گرفته است. گسترش عقلانیت مدرن، سیطره علوم تجربی، رشد فردگرایی معرفتی و تحول در الگوهای فهم دین، زمینه را برای طرح پرسش‌های جدید درباره سرشت وحی فراهم ساخته است. در این فضا، برخی رویکردها کوشیده‌اند وحی را به نبوغ شخصی پیامبر، تجربه درونی، پدیده‌ای روان‌شناختی یا محصول شرایط تاریخی و فرهنگی فروبکاهند. در چنین قرائت‌هایی، وحی از جایگاه فرامادی و قدسی خود فاصله گرفته و به سطح یک پدیده انسانی تقلیل می‌یابد. در برابر این رویکردها، متفکران اسلامی معاصر تلاش کرده‌اند با بهره‌گیری از منابع وحیانی، مبانی عقلی و سنت تفسیری، به بازتبیین ماهیت وحی بپردازند. علامه طباطبایی، با تأکید بر تفسیر قرآن به قرآن، وحی را ادراکی ویژه و افاضه‌ای الهی می‌داند که از سنخ تجربه‌های عادی بشری نیست (طباطبایی، ۱۴۰۱: ۱۷۶). وی بر این باور است که وحی نوعی آگاهی حضوری است که خداوند آن را در اختیار پیامبران قرار می‌دهد و از خطا و تحریف مصون است (طباطبایی، بی‌تا: ج ۲، ۱۵۵). در سوی دیگر، محمد عبده، به‌عنوان یکی از چهره‌های برجسته اصلاح‌گری دینی، ضمن تأکید بر منشأ الهی وحی، بر نسبت آن با عقل و نیازهای اجتماعی انسان معاصر توجه ویژه‌ای نشان می‌دهد و وحی را آگاهی‌ای می‌داند که پیامبر به یقین منشأ الهی آن دست می‌یابد (عبده، ۱۹۹۰، ج ۱۱: ۱۶۲).

با وجود این تلاش‌ها، همچنان شکاف معناداری میان قرائت‌های سنتی و تفسیرهای مدرن از وحی وجود دارد. این شکاف، نه تنها به سطح مباحث نظری محدود نمی‌شود، بلکه پیامدهای اجتماعی و فرهنگی گسترده‌ای نیز به همراه دارد. تضعیف مرجعیت وحی، دگرگونی در الگوهای دینداری، و تغییر در شیوه‌های معناپردازی دینی، از جمله نتایجی است که می‌توان در پرتو این تحولات مشاهده کرد. از این رو، مسئله اصلی پژوهش حاضر، بررسی چگونگی مواجهه اندیشه اسلامی معاصر با این چالش‌ها و تحلیل نحوه بازخوانی وحی در بستر تحولات اجتماعی و فکری

جدید است؛ مسئله‌ای که در پرتو آراء علامه طباطبایی و محمد عبده، امکان واکاوی عمیق‌تری می‌یابد.

۲- پیشینه تحقیق

- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۴). الوحی و النبوه؛ در پاسخ به شبهات وحی و نبوت. ترجمه فارسی اثری دیگر از در پاسخ‌گویی به شبهات حوزه وحی بر پیامبر اکرم (ص) و مقام نبوت ایشان، با عنوان «الوحی و النبوه» از سوی انتشارات مؤسسه اسراء منتشر شده است. این کتاب که پیش از این به قلم آیت‌الله جوادی آملی به زبان عربی تألیف و منتشر شده بود، عهده‌دار تبیین عقلانی از اعتقاد به وحی و نبوت و پاسخ‌گویی به شبهات وارده در موضوعات وحی و نبوت است. آیت‌الله جوادی آملی در این کتاب به شبهاتی پاسخ می‌دهد که اخیراً در زمینه کلام خدا با کلام پیامبر (ص) و این‌که آیا قرآن کلام الهی یا بشری است، مطرح شده‌اند. این نوشتار با نگرش فلسفی، عرفانی و قرآنی به موضوع وحی، قرآن کریم و نبوت می‌پردازد و به پرسش‌ها و شبهه‌های مخالفان پاسخ‌هایی ارائه می‌دهد.

- علوی مهر، حسین. (۱۳۹۲). مسئله وحی و پاسخ به شبهات. این مجموعه اهداف تبیین حقیقت وحی، خطاناپذیری آن، وحیانی بودن قرآن کریم و پاسخ به شبهات درباره وحی نگاشته شده است. وحی از گزاره‌های مهمی است که علم کلام، علوم قرآنی و فلسفه دین آن را بررسی کرده‌اند و بسیاری از ادیان از جمله هندو، یهود، مسیحیت و اسلام اصل وحی را پذیرفته‌اند، گرچه در چگونگی و تعریف آن با هم اختلاف دارند. این اثر ده فصل دارد که فصل اول به کلیات و مفاهیم ساختار معناشناسی وحی و قرآن می‌پردازد و فصل دوم به امکان و اقسام وحی و در فصل سوم حقیقت وحی و ویژگی‌های وحی، در فصل چهارم رابطه وحی و رؤیا و در فصل پنجم وحی و تجربه دینی و در فصل ششم وحی در ادیان یهود و مسیحیت مطرح شده است. فصل هفتم به الهی بودن متن وحی و بررسی مصادر ادعایی برای قرآن پرداخته شده است. در فصل نهم بحث‌های مربوط به فترت وحی و در فصل دهم به تکرار یا واحد بودن وحی در مواردی از آیات یا سوره‌ها پرداخته می‌شود.

- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۹۷). شبهات جدید قرآنی: تأملی در مطالب دکتر سروش درباره قرآن. قم: دفتر نشر معارف.

این اثر به بررسی شبهات جدید مطرح شده درباره قرآن، به‌ویژه دیدگاه‌های عبدالکریم سروش درباره وحی، قرآن و تعامل علم و دین می‌پردازد. نویسنده با رویکردی علمی و عقلانی، تلاش کرده است ضمن نقد دیدگاه‌های اخیر سروش درباره بشری بودن وحی و نفی منشأ الهی آن، به تبیین جایگاه وحی و دفاع از الهی بودن قرآن بپردازد. وی با رد تفسیرهای مبتنی بر تخیل پیامبر و

تجربه شخصی، این دیدگاه‌ها را فاقد پشتوانه علمی دانسته و با استناد به شواهد دینی و قرآنی، وحیانی بودن قرآن را اثبات می‌کند. همچنین در این اثر، نسبت علم و دین و امکان پاسخ‌گویی عقلانی به شبهات معاصر مورد بررسی قرار گرفته است.

- علی‌مردی، محمدمهدی. (۱۳۸۵). در ساحل وحی: بررسی شبهه‌های درباره وحی. قم: بوستان کتاب.

این کتاب با تمرکز بر دیدگاه‌های شرق‌شناسان و رویکردهای سکولار نسبت به وحی، به تحلیل تاریخی و معرفتی شبهات مطرح‌شده درباره وحی محمدی می‌پردازد. نویسنده نشان می‌دهد که بسیاری از این شبهات، ریشه در نگاه مادی‌گرایانه، اهداف استعماری و پیش‌فرض‌های معرفتی غربی دارند. اثر حاضر در سه بخش تنظیم شده است: بخش نخست به تبیین مبانی فکری شرق‌شناسان و تعریف وحی می‌پردازد، بخش دوم به بررسی شبهات آنان درباره وحی اختصاص دارد، و بخش پایانی راهکارهایی برای پاسخ‌گویی علمی و رسانه‌ای به این شبهات ارائه می‌دهد. این کتاب، علاوه بر نقد نظری، به کاربردی‌سازی پاسخ‌ها در فضای فرهنگی و رسانه‌ای نیز توجه دارد.

- حسینی، سیدمجتبی. (۱۳۹۰). وحی، تجربه نبوی و خاتمیت. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

این اثر در قالب یکی از مجلدات مجموعه «پیامبرشناسی» به بررسی مقوله بنیادین نبوت، به‌ویژه مفهوم وحی، در پیوند با مسئله خاتمیت می‌پردازد. نویسنده، وحی را همراه با خاتمیت به‌عنوان یکی از ویژگی‌های اساسی پیامبر اسلام معرفی می‌کند و مباحثی همچون نزول قرآن، اعجاز جاودان پیامبر خاتم و ابعاد مختلف وحی را تحلیل می‌نماید. در بخش‌های ابتدایی کتاب، انواع وحی و دیدگاه‌های غیرتوحیدی درباره آن دسته‌بندی شده و سپس نظریه تجربه نبوی مورد بررسی انتقادی قرار می‌گیرد. در ادامه، تبیین توحیدی وحی به‌عنوان رویکردی تکمیلی ارائه شده و نسبت آن با خاتمیت تحلیل می‌شود. بخش پایانی اثر نیز به جمع‌بندی مباحث و طرح نکات نو در حوزه وحی و نبوت اختصاص یافته است.

- یعقوبیان، محمدحسن. (۱۳۹۶). حقیقت وحی با تأکید بر دیدگاه فلاسفه. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

این اثر به بررسی حقیقت وحی در ادیان آسمانی، به‌ویژه اسلام و مسیحیت، با رویکردی فلسفی و تحلیلی می‌پردازد. نویسنده با توجه به اهمیت مسئله وحی و تداوم شبهات و پرسش‌ها در این حوزه، به بازخوانی و تحلیل دیدگاه‌های فلاسفه، عرفا و متکلمان اسلامی می‌پردازد. کتاب با نقد برخی برداشت‌های نادرست و سوءتفاهم‌های رایج در متون اندیشمندان اسلامی آغاز می‌شود

و نشان می‌دهد که چگونه برخی روشنفکران معاصر با استناد ناقص به این متون، زمینه تردید در حقیقت وحی را فراهم کرده‌اند. رویکرد اصلی اثر، فلسفی است، هرچند در برخی مباحث از روش‌های کلامی و عرفانی نیز بهره گرفته شده است. نویسنده با رویکردی جامع‌نگر و دیالکتیکی، ساحت‌های مختلف معرفتی را در کنار هم قرار داده و با تحلیل تطبیقی آرا و ادله اندیشمندان، تلاش می‌کند تصویری منسجم از حقیقت وحی ارائه دهد. در فصل پایانی، جمع‌بندی دیدگاه‌ها و تمایز میان مبانی نظری مکاتب مختلف، زمینه دستیابی به فهم دقیق‌تر از ماهیت وحی را فراهم می‌سازد.

۳- نوآوری پژوهش

نوآوری اصلی این مقاله در بازخوانی مسئله وحی در چارچوبی جامعه‌شناختی و تطبیقی و با تمرکز هم‌زمان بر دو سنت فکری شیعی و اصلاح‌گرای اهل سنت است. برخلاف بخش عمده پژوهش‌های پیشین که یا به تحلیل صرفاً کلامی و فلسفی وحی پرداخته‌اند، یا به بررسی موردی دیدگاه یک متفکر خاص بسنده کرده‌اند، این پژوهش کوشیده است مسئله وحی را به‌عنوان پدیده‌ای معرفتی-اجتماعی در بستر تحولات فکری عصر مدرن تحلیل کند.

نخستین نوآوری مقاله، تلفیق رویکرد جامعه‌شناسی دین با تحلیل کلامی و تفسیری در بررسی مفهوم وحی است. در این پژوهش، وحی نه تنها به‌مثابه منبع الهی معرفت، بلکه به‌عنوان محور تولید معنا، هویت دینی و مشروعیت نهادی در جامعه اسلامی مطالعه شده است. این رویکرد امکان تحلیل پیوند میان تحولات اجتماعی، تضعیف مرجعیت دینی و گسترش شبهات معاصر را فراهم ساخته و افق تازه‌ای در مطالعات وحی‌پژوهی گشوده است.

دومین نوآوری مقاله، ارائه یک صورت‌بندی منسجم از شبهات معاصر درباره وحی در قالب چند محور تحلیلی کلان است. برخلاف مطالعاتی که به فهرست کردن پراکنده شبهات بسنده کرده‌اند، این پژوهش با ادغام رویکردهای روان‌شناختی، تاریخی‌گرا، علم‌باورانه و معرفت‌شناختی، ساختار درونی گفتمان انتقادی معاصر درباره وحی را بازسازی کرده است. این صورت‌بندی، امکان تحلیل نظام‌مند پاسخ‌های متفکران اسلامی را فراهم ساخته است.

سومین نوآوری، تحلیل تطبیقی عمیق دیدگاه‌های علامه طباطبایی و محمد عبده با تأکید بر زمینه‌های اجتماعی و تاریخی شکل‌گیری اندیشه آنان است. در این مقاله، تفاوت رویکرد این دو متفکر صرفاً به سطح نظری محدود نشده، بلکه در پیوند با تجربه زیسته، موقعیت نهادی و چالش‌های اجتماعی زمانه آنان تبیین شده است. این رویکرد، از فروکاست مقایسه به سطح شباهت‌ها و تفاوت‌های سطحی جلوگیری کرده است.

چهارمین نوآوری پژوهش، بازخوانی پاسخ‌های علامه و عبده در قالب دو الگوی متمایز «دفاع معرفت‌شناختی-فلسفی» و «دفاع اصلاح‌گرایانه-اجتماعی» از وحی است. این الگوپردازی، امکان فهم کارکردهای متفاوت وحی در سنت شیعی و اهل سنت را در مواجهه با مدرنیته فراهم کرده و زمینه تعمیم تحلیلی نتایج به سایر متفکران اسلامی را ایجاد نموده است.

پنجمین نوآوری مقاله، توجه نظام‌مند به نقش زبان وحی، نهاد دینی و سازوکارهای بازتولید اجتماعی معنا در حفظ اعتبار وحی در جهان معاصر است. این مؤلفه‌ها در بسیاری از مطالعات پیشین یا نادیده گرفته شده‌اند یا به صورت حاشیه‌ای مورد توجه قرار گرفته‌اند، در حالی که این پژوهش آن‌ها را به عنوان عناصر مرکزی پایداری گفتمان وحی تحلیل کرده است.

در نهایت، نوآوری این مقاله در ارائه تصویری چندبعدی، تلفیقی و روزآمد از مسئله وحی در عصر مدرن نهفته است؛ تصویری که از تقلیل آن به مناقشه‌ای صرفاً کلامی یا فلسفی پرهیز کرده و آن را در پیوند با ساختارهای معرفتی، نهادی و اجتماعی تحلیل کرده است. این رویکرد، زمینه بهره‌برداری نظری و کاربردی از یافته‌های پژوهش را در حوزه مطالعات دینی و سیاست‌گذاری فرهنگی فراهم می‌سازد.

۴- چارچوب نظری: نهادینه‌شدن امر قدسی و بازتولید معنای وحی در جامعه مدرن

در جامعه‌شناسی دین، وحی صرفاً به عنوان یک تجربه فردی یا پدیده ذهنی مورد توجه قرار نمی‌گیرد، بلکه در قالب یک سازوکار اجتماعی معناپرداز تحلیل می‌شود که نقش بنیادین در سامان‌دهی جهان‌بینی، کنش اجتماعی و نظم نمادین ایفا می‌کند. از این منظر، وحی را می‌توان به مثابه «منبع اولیه معنا» در نظام‌های دینی تلقی کرد که از طریق نهادهای دینی، سنت‌های تفسیری و ساختارهای فرهنگی، به صورت اجتماعی تثبیت و بازتولید می‌شود. امیل دورکیم در تحلیل کلاسیک خود از دین، میان امر قدسی و امر عرفی تمایز قائل می‌شود و دین را نظامی از باورها و اعمال مرتبط با امور مقدس می‌داند که موجب انسجام اجتماعی می‌گردد (جوهری دقیق، ۱۳۷۹). بر اساس این رویکرد، وحی را می‌توان نقطه کانونی شکل‌گیری امر قدسی در سنت اسلامی دانست؛ پدیده‌ای که از طریق آن، مرز میان ساحت الهی و زندگی روزمره ترسیم می‌شود. در این چارچوب، وحی نه صرفاً یک واقعه تاریخی، بلکه بنیان نمادین نظم اجتماعی دینی است.

پیتر برگر، با تأکید بر فرایند «ساخت اجتماعی واقعیت»، نشان می‌دهد که جهان معنایی انسان‌ها از طریق برون‌فکنی، عینیت‌یابی و درون‌فکنی تثبیت می‌شود (Berger & Luckmann, 1966: 61). از این منظر، وحی در آغاز به عنوان تجربه‌ای استثنایی در حیات پیامبر ظهور می‌یابد، اما به تدریج در قالب متون مقدس، نهادهای دینی و نظام‌های آموزشی، عینیت می‌یابد و به

بخشی از واقعیت اجتماعی تبدیل می‌شود. بدین ترتیب، وحی از سطح تجربه شخصی فراتر رفته و به مرجع مشترک معنا در جامعه دینی بدل می‌گردد.

برگر در اثر دیگر خود، دین را «سیر مقدس» در برابر بی‌معنایی می‌داند و بر نقش آن در تثبیت نظم کیهانی تأکید می‌کند (Berger, 1967: 26). در این چارچوب، وحی در اسلام کارکردی مشابه ایفا می‌کند و به‌عنوان منبع مشروعیت‌بخش به نظام ارزشی، حقوقی و اخلاقی عمل می‌نماید. تضعیف جایگاه وحی، به‌معنای تزلزل در این سپر نمادین و افزایش تجربه بی‌ثباتی معنایی در جامعه است.

ماکس وبر، با طرح مفهوم اقتدار کاریزماتیک، به نقش شخصیت‌های دینی در بنیان‌گذاری نظم‌های اعتقادی اشاره می‌کند (شریعتی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۵-۱۰۷). بر اساس این نظریه، پیامبر به‌واسطه تجربه وحی، واجد نوعی اقتدار فوق‌عادی می‌شود که پیروان را به پذیرش پیام او ترغیب می‌کند. با گذر زمان، این اقتدار در قالب نهادهای دینی و سنت‌های تفسیری «روتینه» می‌شود و به اقتدار عقلانی یا سنتی تبدیل می‌گردد. در سنت اسلامی، فرایند تدوین قرآن، شکل‌گیری علم تفسیر و نهاد روحانیت، نمونه‌هایی از این روند نهادینه‌شدن وحی به شمار می‌آیند.

در دوران مدرن، این فرایند نهادینه‌سازی با چالش‌های جدیدی مواجه شده است. چارلز تیلور، با تحلیل «عصر سکولار»، نشان می‌دهد که انسان مدرن در شرایطی زیست می‌کند که ایمان دینی دیگر بدیهی تلقی نمی‌شود، بلکه یکی از گزینه‌های متعدد در میدان معناست (Taylor, 2007: 3). در چنین فضایی، وحی نیز از موقعیت انحصاری خود خارج شده و در معرض تفسیرهای رقابتی قرار می‌گیرد. این وضعیت، زمینه‌ساز شکل‌گیری قرائت‌های فردگرایانه و تجربه‌محور از دین می‌شود.

توماس لوکمان، در تحلیل «دین نامرئی»، بر انتقال دین از عرصه عمومی به ساحت خصوصی تأکید می‌کند (Luckmann, 1967: 78). بر اساس این دیدگاه، وحی در جوامع مدرن بیش از پیش به تجربه‌ای شخصی فروکاسته می‌شود و پیوند آن با نهادهای جمعی تضعیف می‌گردد. این تحول، امکان ظهور تفسیرهایی را فراهم می‌سازد که وحی را صرفاً به احساسات درونی یا حالات روانی تقلیل می‌دهند. در برابر این روند، سنت‌های دینی کوشیده‌اند از طریق بازتولید نهادی معنا، جایگاه وحی را حفظ کنند. در جامعه اسلامی، نظام آموزشی دینی، حوزه‌های علمیه، تفاسیر کلاسیک و گفتمان‌های کلامی، نقش اساسی در تثبیت فهم قدسی از وحی ایفا کرده‌اند. این سازوکارها، امکان انتقال تفسیرهای معتبر از وحی را میان نسل‌ها فراهم می‌سازند و مانع فروکاست آن به سطح تجربه فردی می‌شوند.

از منظر یورگن هابرماس، مدرنیته با عقلانیت ارتباطی و گسترش فضای گفت‌وگویی همراه است که در آن، باورهای دینی ناگزیر به ورود به عرصه استدلال عمومی می‌شوند (Habermas, 14: 2006). در چنین شرایطی، وحی باید در قالب زبانی قابل فهم برای عقل عمومی بازتفسیر شود، بی‌آنکه ماهیت قدسی خود را از دست بدهد. این وضعیت، تنشی دائمی میان وفاداری به سنت و الزامات عقلانیت مدرن ایجاد می‌کند.

بر این اساس، می‌توان گفت که مسئله وحی در جهان معاصر، صرفاً مسئله‌ای کلامی یا تفسیری نیست، بلکه پدیده‌ای اجتماعی است که در بستر تعامل میان نهادهای دینی، ساختارهای فرهنگی و تحولات معرفتی شکل می‌گیرد. چارچوب نظری حاضر، با تلفیق نظریه‌های نهادینه‌سازی، مشروعیت دینی و سکولاریزاسیون، امکان تحلیل بازخوانی وحی در اندیشه طباطبایی و عبده را در زمینه اجتماعی و تاریخی آن فراهم می‌سازد.

۵- مفهوم‌شناسی وحی در سنت اسلامی

در سنت اسلامی، وحی به‌عنوان اصلی‌ترین منبع معرفت دینی، جایگاهی بنیادین در شکل‌گیری نظام اعتقادی، فقهی و اخلاقی مسلمانان دارد. متون قرآنی و تفاسیر کلاسیک، وحی را نوعی ارتباط ویژه میان خداوند و پیامبران می‌دانند که از سنخ ادراک‌های عادی انسانی نیست. در تعریف لغوی، وحی به معنای اشاره سریع، الفای پنهانی و تفهیم غیرعادی به کار رفته است و در اصطلاح دینی، به انتقال معارف الهی به پیامبران اطلاق می‌شود (رحمانی، ۱۳۹۰: ۴۵). علامه طباطبایی، با تکیه بر روش تفسیر قرآن به قرآن، وحی را نوعی ادراک حضوری و افاضه الهی می‌داند که مستقیماً از سوی خداوند در اختیار پیامبر قرار می‌گیرد. به نظر وی، وحی نه حاصل تخیل، نه زاییده نبوغ شخصی، و نه تجربه روانی است، بلکه حقیقتی مستقل از ساختار ذهنی انسان به شمار می‌آید (طباطبایی، بی‌تا: ج ۲، ۳۱۶). از این منظر، وحی از سنخ علوم اکتسابی نیست، بلکه نوعی علم لدنی است که به‌واسطه انتخاب الهی تحقق می‌یابد.

محمد عبده نیز در تبیین ماهیت وحی، بر جنبه آگاهی‌بخش و یقین‌آور آن تأکید می‌کند. وی وحی را معرفتی می‌داند که پیامبر به‌طور قطعی منشأ الهی آن را درک می‌کند و از طریق آن، احکام و معارف دینی به جامعه منتقل می‌شود (عبده، ۱۹۹۰: ج ۱، ۶۲). عبده ضمن پذیرش منشأ فراطبیعی وحی، می‌کوشد آن را با عقلانیت دینی و نیازهای اجتماعی پیوند دهد و از فروکاستن آن به تجربه صرف جلوگیری کند.

در منابع کلامی، وحی معمولاً با مفاهیمی مانند الهام، مکاشفه و تجربه دینی مقایسه شده است. با این حال، متکلمان اسلامی بر تمایز بنیادین وحی با این مفاهیم تأکید کرده‌اند. وحی، برخلاف الهام یا کشف عرفانی، دارای ضمانت الهی و مصون از خطاست و از سوی خداوند برای هدایت

عمومی بشر نازل می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۷۲). همچنین، برخلاف تجربه دینی که ماهیتی فردی و شخصی دارد، وحی واجد بعد اجتماعی و رسالتی است. از منظر فلسفه اسلامی، وحی نتیجه اتصال نفس نبی با عالم عقل و دریافت معارف از مرتبه‌ای فراتر از عالم ماده تلقی می‌شود. برخی فلاسفه، این ارتباط را در چارچوب نظریه عقل فعال تبیین کرده‌اند، هرچند متکلمان بر استقلال وحی از سازوکارهای طبیعی تأکید دارند (مطهری، ۱۳۹۵: ۱۱۲). در مجموع، سنت اسلامی وحی را پدیده‌ای قدسی، فراتجربی و بنیادین می‌داند که مبنای شکل‌گیری هویت دینی و نظام معنایی جامعه مسلمانان است.

۶- صورت‌بندی شبهات معاصر درباره وحی

شبهات معاصر درباره وحی را می‌توان در قالب سه محور کلان معرفتی، تاریخی و انسان‌شناختی صورت‌بندی کرد که هر یک، به‌نحوی، تلاش می‌کنند منشأ الهی وحی و اعتبار معرفتی آن را تضعیف نمایند. این سه محور، اگرچه در ظاهر مستقل به نظر می‌رسند، اما در عمل درهم تنیده‌اند و در چارچوب یک رویکرد تقلیل‌گرایانه نسبت به پدیده وحی عمل می‌کنند. نخستین محور، شبهات تقلیل‌گرایانه روان‌شناختی و تجربه‌محور است که وحی را به ساحت درونی پیامبر فرو می‌کاهد. بر اساس این رویکرد، وحی یا محصول نبوغ فردی پیامبر تلقی می‌شود، یا نتیجه حالات روانی، هیجانی و شهودی خاص او دانسته می‌شود. در این چارچوب، قرآن بازتاب خلاقیت ذهنی، تخیل دینی یا تجربه‌های معنوی پیامبر معرفی می‌شود و نه کلامی مستقل با منشأ الهی (علی‌مردی، ۱۳۸۵: ۷۱؛ دانش اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۹۲). طرفداران این دیدگاه، گاه با بهره‌گیری از روان‌شناسی دین، می‌کوشند تجربه وحی را مشابه تجربه‌های عرفانی یا حالات ناخودآگاه معرفی کنند. نتیجه چنین تبیینی، سلب ویژگی قدسی از وحی و تقلیل آن به پدیده‌ای صرفاً انسانی است. متکلمان اسلامی این رویکرد را ناسازگار با نصوص قرآنی دانسته‌اند که به‌صراحت، منشأ وحی را خارج از اراده و ذهن پیامبر معرفی می‌کند (طباطبائی، بی‌تا: ج ۲، ۱۵۸).

محور دوم، شبهات تاریخی گرا و نسبی‌انگارانه است که وحی را پدیده‌ای وابسته به شرایط فرهنگی، اجتماعی و زبانی عصر نزول می‌دانند. بر اساس این دیدگاه، آموزه‌های قرآنی بازتاب ساختارهای فکری جامعه عربی قرن هفتم میلادی است و نمی‌توان برای آن‌ها اعتبار فرازمانی و فرامکانی قائل شد (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۷: ۵۶). در این چارچوب، وحی نه پیام جاودانه الهی، بلکه محصول تعامل پیامبر با محیط پیرامون خود تلقی می‌شود. این رویکرد، معمولاً با تأکید بر تاریخ‌مندی متن، زمینه تفسیر نسبی و سیال از آموزه‌های دینی را فراهم می‌سازد. افزون بر این، برخی منتقدان با استناد به شباهت‌های ظاهری میان قرآن و متون پیشین، مدعی تأثیرپذیری وحی از منابع یهودی و مسیحی شده‌اند (نوری، ۱۳۹۵: ۲۴). در پاسخ، پژوهشگران اسلامی بر تمایز

ساختاری و محتوایی قرآن تأکید کرده و این اشتراکات را ناشی از وحدت منشأ الهی دانسته‌اند (ابراهیمی، ۱۳۹۴: ۸۱).

محور سوم، شبهات معرفت‌شناختی و عقل‌گرایانه است که اعتبار شناختی وحی را مورد تردید قرار می‌دهد. در این رویکرد، تنها معرفتی معتبر تلقی می‌شود که از طریق تجربه حسی یا روش‌های علمی قابل اثبات باشد. از این منظر، وحی به دلیل ماهیت فراطبیعی خود، فاقد ارزش معرفتی مستقل معرفی می‌شود و صرفاً نقشی اخلاقی یا الهام‌بخش می‌یابد (قدردان قرامکی، ۱۳۷۸: ۶۲). این دیدگاه، گاه با استناد به تعارض‌های ظاهری میان برخی آیات و یافته‌های علمی تقویت می‌شود و ناسازگاری علم و دین به‌عنوان شاهی بر تاریخی‌بودن وحی مطرح می‌گردد. افزون بر این، برخی جریان‌های فلسفی با طرح مسئله عدم امکان ارتباط موجود مادی با موجود مجرد، اصل امکان وحی را زیر سؤال می‌برند (محمد فرید وجدی، بی‌تا: ۷۰۸). در برابر این دیدگاه، متکلمان و فلاسفه اسلامی بر مراتب وجود، قابلیت نفس انسانی و تمایز ساحت‌های معرفت تأکید کرده‌اند و وحی را نوعی علم حضوری و فراتجربی دانسته‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۹۴).

در مجموع، سه محور یادشده، اگرچه با ادبیات و مبانی متفاوتی طرح می‌شوند، اما در نهایت به یک نتیجه مشترک منتهی می‌گردند: تضعیف جایگاه قدسی وحی و تقلیل آن به پدیده‌ای تاریخی، روانی یا نسبی. فهم این ساختارهای فکری، امکان تحلیل دقیق‌تر پاسخ‌های اندیشمندان اسلامی معاصر را فراهم می‌سازد و زمینه ورود به بررسی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و محمد عبده را مهیا می‌کند.

۷- پاسخ‌های علامه طباطبایی و محمد عبده به شبهات معاصر درباره وحی

علامه طباطبایی و محمد عبده در مواجهه با شبهات معاصر درباره وحی، صرفاً به رد سطحی انتقادات بسنده نکرده‌اند، بلکه کوشیده‌اند با بازسازی مبانی معرفتی و الهیاتی دین، چارچوبی پایدار برای دفاع از وحی فراهم سازند. پاسخ‌های آنان، نه واکنشی مقطعی، بلکه بخشی از یک پروژه فکری گسترده برای حفظ اعتبار دین در عصر جدید به شمار می‌آید. از این منظر، بررسی تطبیقی دیدگاه‌های این دو متفکر، امکان فهم عمیق‌تری از نسبت وحی، عقل و جامعه فراهم می‌سازد.

۷-۱ نقد تفسیر وحی به نبوغ انسانی و تجربه دینی

یکی از اصلی‌ترین شبهات معاصر درباره وحی، تفسیر آن به‌عنوان محصول نبوغ شخصی یا تجربه روانی پیامبر است. در این رویکرد، پیامبر به‌عنوان انسانی نابغه، حساس و خلاق معرفی می‌شود که با بهره‌گیری از توان ذهنی و شرایط اجتماعی، آموزه‌های دینی را تولید کرده است. این دیدگاه، به‌ویژه تحت تأثیر روان‌شناسی دین و برخی مطالعات شرق‌شناسانه گسترش یافته است

(دانش اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۹۲). بدین معنی پشت این تفسیر، یک پیش فرض معرفت‌شناختی نهفته است: اینکه همه پدیده‌های انسانی باید با سازوکارهای روانی و اجتماعی توضیح داده شوند. در چنین چارچوبی، هیچ جایی برای مداخله امر متعالی باقی نمی‌ماند. بنابراین، وحی نیز ناگزیر به سطح تجربه انسانی فروکاسته می‌شود.

علامه طباطبایی این رویکرد را به صورت بنیادین نقد می‌کند. وی تصریح می‌کند که قرآن بارها پیامبر را ناقل وحی معرفی می‌کند، نه تولیدکننده آن (طباطبائی، بی تا: ج ۲، ۱۵۸). این تأکید قرآنی، به معنای نفی هرگونه نقش خلاقانه پیامبر در تولید محتواست. علامه از این نکته نتیجه می‌گیرد که نظریه نبوغ، مستقیماً با خودفهمی قرآن ناسازگار است. می‌توان گفت علامه در اینجا از یک استدلال درون‌متنی استفاده می‌کند: اگر قرآن خود را کلام الهی می‌داند، نمی‌توان آن را محصول ذهن پیامبر دانست، مگر آنکه کل اعتبار متن نفی شود. به بیان دیگر، پذیرش نظریه نبوغ، مستلزم فروپاشی کل نظام دینی است.

علامه با تفکیک میان علم اکتسابی و علم لدنی، بُعد فلسفی این نقد را تقویت می‌کند (طباطبائی، بی تا: ج ۲، ۳۱۶). علم اکتسابی حاصل تجربه، آموزش و فعالیت ذهنی است، اما علم لدنی، نتیجه افاضه مستقیم الهی است. قرار دادن وحی در دسته اول، به معنای انکار ویژگی بنیادی آن است. این تمایز نشان می‌دهد که از نظر علامه، مسئله فقط منشأ وحی نیست، بلکه نوع معرفت نیز اهمیت دارد. اگر وحی به علم بشری تقلیل یابد، از سنخ معرفتی خود تهی می‌شود و کارکرد هدایتی‌اش از بین می‌رود.

محمد عبده نیز، هرچند زبان فلسفی علامه را به کار نمی‌برد، اما به همان نتیجه می‌رسد. او می‌نویسد که وحی معرفتی است که پیامبر با یقین به منشأ الهی آن دست می‌یابد (عبده، ۱۹۹۰، ج ۱۲: ۱۶۳). این یقین، نشان می‌دهد که پیامبر خود نیز وحی را ساخته ذهنش نمی‌دانسته است. عبده با تأکید بر آمادگی روحی پیامبر، تلاش می‌کند راه میانه‌ای ارائه دهد (عبده، ۱۹۹۰، ج ۱۲: ۱۶۵). از نظر او، صفای باطن شرط دریافت وحی است، نه علت آن. این تمایز مهم است، زیرا مانع فروکاستن وحی به پدیده روانی می‌شود. هر دو متفکر نشان می‌دهند که تفسیر روان‌شناختی وحی، حاصل انتقال بی‌ضابطه الگوهای علمی مدرن به حوزه دین است. این انتقال، بدون توجه به تفاوت ماهوی ساحت‌ها صورت می‌گیرد و در نهایت، به تضعیف بنیادهای ایمان منجر می‌شود.

۲-۷ دفاع از سازگاری وحی با عقل و علم تجربی

دومین محور مهم شبهات، ادعای ناسازگاری وحی با علم جدید است. در این دیدگاه، علوم تجربی معیار نهایی حقیقت تلقی می‌شوند و هر گزاره‌ای که با آن‌ها سازگار نباشد، غیرعلمی و نامعتبر شمرده می‌شود (عویسی، ۱۳۸۹: ۷۹). از این منظر روشن می‌شود که پشت آن نوعی

«علم‌باوری» نهفته است؛ یعنی تبدیل علم به مرجع مطلق معرفت. در چنین فضایی، وحی تنها در صورتی معتبر است که با داده‌های علمی همخوانی داشته باشد.

علامه طباطبایی این رویکرد را نقد می‌کند و تأکید می‌کند که قرآن کتاب هدایت است، نه کتاب علوم طبیعی (طباطبائی، بی تا: ج ۱، ۲۳). این جمله، صرفاً یک تفکیک صوری نیست، بلکه حامل یک مبنای معرفت‌شناختی است: هر نوع دانشی، غایت خاص خود را دارد. از نظر علامه، علم به دنبال توصیف پدیده‌های طبیعی است، اما وحی به دنبال جهت‌دهی وجودی انسان است. خلط این دو، به سوءفهم هر دو حوزه منجر می‌شود. وی همچنین بر محدودیت علم تأکید می‌کند (طباطبائی، ۱۳۵۳: ج ۳، ۴۵). علم تجربی مبتنی بر مشاهده و آزمون است و فقط در قلمرو محسوسات اعتبار دارد. وقتی از این ابزار برای داوری درباره امر متافیزیکی استفاده شود، نوعی تعمیم نادرست رخ می‌دهد. به بیان دقیق‌تر، استفاده از علم برای نفی وحی، شبیه استفاده از تلسکوپ برای سنجش عدالت است: ابزار، اساساً برای آن حوزه طراحی نشده است.

محمد عبده نیز از زاویه‌ای متفاوت، همین نکته را بیان می‌کند. او معتقد است اسلام با عقل و علم ناسازگار نیست (عبده، ۱۹۹۰: ۲۲۴). اما این سازگاری به معنای تبعیت مطلق دین از علم نیست، بلکه به معنای هماهنگی در سطح اهداف و ارزش‌هاست. عبده بر اصلاح فهم دینی تأکید دارد (عبده، ۱۹۹۰، ج ۹: ۱۷۲). او معتقد است بسیاری از تعارض‌ها، ناشی از برداشت‌های سنتی نادرست است. بنابراین، راه‌حل، نفی وحی نیست، بلکه اصلاح تفسیر است. در اینجا تفاوت روش‌شناختی دو متفکر آشکار می‌شود. علامه بیشتر بر مرزبندی نظری ساحت‌ها تمرکز دارد، عبده بر اصلاح عملی گفتمان دینی. اما هر دو، علم‌باوری افراطی را رد می‌کنند.

۳-۷ تبیین امکان معرفت‌بخشی وحی و ارتباط با عالم غیب

سومین محور اساسی شبهات، انکار امکان ارتباط انسان با عالم غیب و نفی ارزش معرفتی وحی است. این دیدگاه، غالباً مبتنی بر نگرش مادی‌گرایانه است (محمد فرید وجدی، بی تا: ۷۰۸). در این نگرش، واقعیت به ماده فروکاسته می‌شود و هر آنچه فراتر از ماده باشد، موهوم تلقی می‌گردد. در چنین چارچوبی، وحی از اساس ناممکن است. علامه طباطبایی با بهره‌گیری از فلسفه اسلامی، این پیش‌فرض را نقد می‌کند. وی با طرح مراتب وجود، نشان می‌دهد که هستی به سطح مادی محدود نیست (طباطبائی، ۱۳۷۱: ج ۵، ۱۲۱). انسان نیز صرفاً موجودی مادی نیست، بلکه دارای ساحت روحانی است. بر این اساس، نفس نبی به دلیل کمال وجودی، توان اتصال به عالم ملکوت را دارد. این اتصال، سازوکاری طبیعی در نظام هستی است، نه امری خارق‌عادت.

علامه وحی را علم حضوری می‌داند (طباطبائی، ۱۳۵۳: ج ۲، ۳۲۰). علم حضوری یعنی معرفتی که بدون واسطه مفهوم حاصل می‌شود. این نوع معرفت، به دلیل اتصال مستقیم به واقعیت، از خطا

مصون است. نکته اساسی در این دیدگاه آن است که از نظر علامه، وحی نه تنها ممکن است، بلکه یکی از کامل‌ترین اشکال معرفت است.

محمد عبده نیز امکان این ارتباط را می‌پذیرد، اما آن را بیشتر در چارچوب ایمان تبیین می‌کند (عبده، ۱۹۹۰، ج ۱۲: ۱۸۲). او تأکید می‌کند که این ارتباط، نتیجه انتخاب الهی است، نه قابلیت عمومی انسان. تمرکز عبده بر کارکرد هدایتی وحی است (عبده، بی تا: ۱۷۸). از نظر او، ارزش اصلی وحی در تأثیر آن بر اخلاق و جامعه است، نه در پیچیدگی‌های فلسفی آن. در مسئله معرفت‌بخشی نیز، هر دو متفکر بر این نکته تأکید دارند که وحی منبع مستقل شناخت است. حذف آن، انسان را به عقل ابزاری محدود می‌کند و وفق معنایی زندگی را می‌بندد.

۴-۷ تبیین زبان وحی و نسبت آن با فهم تاریخی انسان

یکی از شبهات مهم معاصر درباره وحی، مسئله زبان آن و نسبتش با تاریخ و فرهنگ زمانه است. بر اساس این دیدگاه، چون قرآن به زبان عربی و در بستر فرهنگی خاص نازل شده، محتوای آن نیز ناگزیر متأثر از همان شرایط تاریخی است و نمی‌توان برای آن اعتبار فرازمانی قائل شد. در این چارچوب، وحی نه پیام جاودانه الهی، بلکه متنی تاریخی تلقی می‌شود که فهم آن وابسته به شرایط زمان نزول است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۷: ۵۶). علامه طباطبایی این رویکرد را ناشی از خلط میان «قالب زبانی» و «محتوای معنایی» وحی می‌داند. وی تصریح می‌کند که وحی برای انتقال پیام خود ناگزیر از استفاده از زبان انسانی است، اما این امر به معنای تاریخی بودن حقیقت آن نیست (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۲۱). زبان، ابزار ارتباط است، نه منشأ معنا. از نظر علامه، همان‌گونه که حقیقت‌های عقلی در قالب زبان بیان می‌شوند بدون آنکه به سطح زبان فروکاسته شوند، وحی نیز در قالب الفاظ تاریخی عرضه می‌شود، بی‌آنکه ماهیت قدسی خود را از دست بدهد. تحلیل این موضع نشان می‌دهد که علامه میان «تجسد زبانی» و «تقید تاریخی» تمایز قائل است. وحی برای ورود به عرصه فهم انسانی، باید در زبان و فرهنگ خاصی متجسد شود، اما این تجسد، به معنای وابستگی ماهوی آن به آن فرهنگ نیست. نادیده گرفتن این تمایز، به نسبی‌سازی کامل دین منجر می‌شود.

علامه همچنین با روش تفسیر قرآن به قرآن، تلاش می‌کند لایه‌های معنایی فراتاریخی متن را استخراج کند (طباطبایی، بی تا: ج ۱، ۹). این روش، نشان می‌دهد که متن وحی دارای نظام معنایی درونی است که مستقل از زمینه‌های بیرونی قابل فهم است.

محمد عبده نیز به مسئله زبان وحی توجه دارد، اما با رویکردی اجتماعی تر. وی تأکید می‌کند که قرآن با زبان مردم سخن گفته تا پیام خود را قابل فهم سازد، اما این امر به معنای محدود شدن پیام آن به همان عصر نیست (عبده، ۱۴۳۱: ۱۷۰). از نظر عبده، جهان‌شمولی وحی در توانایی آن

برای پاسخ‌گویی به نیازهای متغیر انسانی نهفته است. عبده بر بازتفسیر عقلانی متن تأکید می‌کند و معتقد است فهم وحی باید متناسب با شرایط جدید بازسازی شود، بی‌آنکه اصول بنیادین آن تغییر یابد (عبده، ۱۴۳۱: ۱۷۲). این موضع، تلاشی برای حفظ تعادل میان ثبات معنایی و پویایی تفسیری است. تفاوت اصلی این دو رویکرد در این محور آن است که علامه بیشتر بر ساختار درونی متن و ثبات معنایی آن تمرکز دارد، در حالی که عبده بر ظرفیت انطباق اجتماعی وحی تأکید می‌کند. با این حال، هر دو در رد تاریخی‌سازی افراطی وحی مشترک‌اند و آن را تهدیدی برای هویت دینی می‌دانند. در مجموع، پاسخ این دو متفکر نشان می‌دهد که زبان تاریخی وحی، نه نقطه ضعف آن، بلکه شرط امکان ارتباط میان امر الهی و انسان است. تقلیل وحی به محصول زبان، به معنای نادیده گرفتن ساحت متعالی آن است.

۵-۷ نقش نهاد دینی در صیانت و بازتولید معنای وحی

یکی از ابعاد کمتر مورد توجه در شبهات معاصر درباره وحی، نقش نهادهای دینی در حفظ و انتقال معنای آن است. بسیاری از رویکردهای فردگرایانه جدید، فهم وحی را امری شخصی و مستقل از سنت تفسیری معرفی می‌کنند. در این چارچوب، هر فرد مجاز است تفسیر خاص خود را از وحی ارائه دهد، بدون آنکه به میراث علمی دین پایبند باشد (نوری، ۱۳۹۵: ۲۱). علامه طباطبایی این رویکرد را تهدیدی جدی برای انسجام معرفتی دین می‌داند. وی تأکید می‌کند که فهم صحیح وحی، نیازمند دانش‌های مقدماتی، روش‌شناسی تفسیری و اتصال به سنت علمی است (طباطبایی، بی‌تا: ج ۱، ۱۵). از نظر او، تفسیر فردی بدون پشتوانه علمی، زمینه‌ساز تحریف و سوءبرداشت می‌شود.

در این چارچوب می‌توان دریافت که علامه به نوعی «اقتدار معرفتی نهاد دین» باور دارد. این اقتدار، نه از سر قدرت‌طلبی، بلکه برای حفظ انسجام معنایی وحی ضروری است. بدون آن، متن دینی به مجموعه‌ای از قرائت‌های پراکنده تبدیل می‌شود. علامه همچنین بر نقش حوزه‌های علمی، تفاسیر معتبر و نظام آموزشی دینی در بازتولید معنای وحی تأکید می‌کند (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۳: ۵۰). این نهادها، واسطه انتقال فهم معتبر میان نسل‌ها هستند. محمد عبده نیز به نقش نهاد دینی توجه دارد، اما با رویکردی انتقادی‌تر. وی معتقد است که نهادهای سنتی، گاه با جمود فکری، مانع پویایی فهم دین می‌شوند (عبده، بی‌تا: ۱۶۸). از این رو، خواستار اصلاح نهاد دینی و ارتقای سطح علمی آن است. با این حال، عبده هرگز به نفی نهاد دینی نمی‌رسد. او نیز معتقد است که بدون ساختارهای آموزشی و مرجعیت علمی، دین به امری سلیقه‌ای تبدیل می‌شود (عبده، بی‌تا: ۱۷۵). بنابراین، هدف او اصلاح نهاد است، نه حذف آن. تفاوت این دو رویکرد در میزان محافظه‌کاری نهادی است. علامه بر حفظ ساختار سنتی تأکید بیشتری دارد، در حالی که عبده به نوسازی آن

می‌اندیشد. اما هر دو در یک اصل مشترک‌اند: وحی بدون نهاد تفسیر، دوام اجتماعی نخواهد داشت. از منظر جامعه‌شناختی، این موضع نشان می‌دهد که بقای وحی در جهان مدرن، به توانایی نهادهای دینی در بازتولید معنا وابسته است. تضعیف این نهادها، به تضعیف تدریجی ایمان جمعی می‌انجامد.

جدول ۱- مقایسه تطبیقی الگوهای مواجهه علامه طباطبایی و محمد عبده با مسئله وحی

محور مقایسه علامه طباطبایی محمد عبده

محور مقایسه	علامه طباطبایی	محمد عبده
رویکرد کلی به وحی	فلسفی-تفسیری و نظام‌مند	اصلاح‌گرایانه و اجتماعی
منشأ وحی	افاضه مستقیم الهی و علم لدنی	اعلام الهی همراه با یقین نبوی
نسبت وحی با نبوغ پیامبر	نفی کامل نبوغ‌گرایی و تولید ذهنی	رد نبوغ‌گرایی، تأکید بر آمادگی روحی
نسبت وحی با تجربه دینی	تمایز ماهوی وحی از تجربه و شهود شخصی	تمایز وحی از احساسات و حالات درونی
ماهیت معرفتی وحی	علم حضوری، مصون از خطا	معرفت یقینی با منشأ الهی
نسبت وحی با عقل	هماهنگی عقل و وحی در چارچوب فلسفی	هماهنگی عقل و وحی در چارچوب اجتماعی
نسبت وحی با علم تجربی	تفکیک زبان علم و زبان هدایت	تأکید بر سازگاری علم و دین
مواجهه با شبهه تعارض علم و دین	نقد مطلق‌انگاری علم و تفسیر سطحی آیات	بازتفسیر عقلانی آموزه‌های دینی
تبیین امکان وحی	مبتنی بر مراتب وجود و کمال نفس	مبتنی بر انتخاب الهی و لطف خداوند
نگاه به عالم غیب	تأکید بر ارتباط نفس نبی با ملکوت	تأکید بر ارتباط الهی-ایمانی
جایگاه نهاد دین	تقویت مرجعیت تفسیری و سنت علمی	احیای مشروعیت اجتماعی دین
نوع استدلال غالب	فلسفی، تفسیری، کلامی	کلامی، تربیتی، اجتماعی
مواجهه با مدرنیته	محافظه‌کارانه و محتاطانه	فعال، اصلاحی و سازگارگرایانه
کارکرد اجتماعی وحی	بنیان معرفتی نظام دینی	ابزار اصلاح اخلاقی و اجتماعی
هدف اصلی دفاع از وحی	حفظ انسجام نظری اسلام	بازسازی اعتماد عمومی به دین

۸- تحلیل تطبیقی: الگوهای بازخوانی وحی در اندیشه علامه طباطبایی و محمد عبده

بررسی پاسخ‌های علامه طباطبایی و محمد عبده به شبهات معاصر درباره وحی نشان می‌دهد که هر دو متفکر، با وجود تفاوت‌های روشی و زمینه‌های تاریخی متفاوت، در دفاع از ماهیت قدسی، منشأ الهی و اعتبار معرفتی وحی، موضعی مشترک اتخاذ کرده‌اند. با این حال، شیوه صورت‌بندی این دفاع و ابزارهای نظری مورد استفاده آنان، واجد تفاوت‌های معناداری است که ریشه در بافت اجتماعی و فکری هر یک دارد.

علامه طباطبایی، در چارچوب سنت فلسفی-تفسیری شیعه، به بازسازی نظام‌مند ماهیت وحی می‌پردازد. وی با بهره‌گیری از مبانی حکمت متعالیه، علم حضوری، مراتب وجود و نظریه نفس، تلاش می‌کند امکان ارتباط انسان با عالم غیب را به صورت عقلانی تبیین نماید (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۵: ۱۲۱). در رویکرد علامه، وحی نه تنها امری ایمانی، بلکه پدیده‌ای قابل تحلیل فلسفی است. به همین دلیل، پاسخ‌های وی به شبهات، اغلب دارای ساختاری نظری، انتزاعی و نظام‌مند است. علامه بیش از آنکه دغدغه سازگاری اجتماعی دین با مدرنیته را داشته باشد، بر حفظ انسجام درونی منظومه معرفتی اسلام تمرکز دارد.

در مقابل، محمد عبده در بستری متفاوت و در مواجهه مستقیم با استعمار، عقب‌ماندگی اجتماعی و بحران هویت مسلمانان مصر می‌اندیشد. از این رو، رویکرد او به وحی، بیش از آنکه فلسفی باشد، اصلاح‌گرایانه و اجتماعی است. عبده می‌کوشد با تأکید بر عقلانیت اسلام، سازگاری وحی با علم و کارکرد تربیتی دین، ایمان دینی را در برابر هجوم مدرنیته حفظ کند (عبده، بی‌تا: ۱۷۸). وی کمتر وارد بحث‌های هستی‌شناختی پیچیده می‌شود و تمرکز خود را بر احیای اعتماد عمومی به دین معطوف می‌سازد.

از منظر روش‌شناختی، می‌توان گفت علامه نماینده الگوی «دفاع معرفت‌شناختی-فلسفی» از وحی است، در حالی که عبده الگوی «دفاع اجتماعی-اصلاحی» را نمایندگی می‌کند. علامه با تأکید بر ساختار معرفتی وحی، در پی تثبیت بنیان‌های نظری ایمان است، و عبده با تمرکز بر پیامدهای عملی وحی، به دنبال بازسازی نقش دین در زندگی معاصر است.

در سطح محتوایی نیز، هر دو متفکر در برابر سه محور اصلی شبهات معاصر موضعی همسو دارند. در برابر تقلیل وحی به نبوغ یا تجربه شخصی، هر دو بر منشأ فراانسانی آن تأکید می‌کنند (طباطبایی، بی‌تا: ج ۲، ۱۵۸؛ عبده، ۱۹۹۰، ج ۹: ۱۶۲). در مواجهه با تعارض علم و دین، هر دو بر محدودیت معرفت تجربی و غایت هدایتی وحی تأکید دارند (طباطبایی، بی‌تا: ج ۱، ۲۳؛ عبده، ۱۹۹۰، ج ۱۱: ۲۲۴). همچنین، در دفاع از امکان ارتباط با عالم غیب، هر دو اصل اتصال پیامبر با ساحت متعالی را می‌پذیرند، هرچند شیوه تبیین آن متفاوت است.

با این حال، تفاوت مهم این دو رویکرد در نحوه مواجهه با مدرنیته نهفته است. علامه بیشتر به «حفظ مرزهای سنت» می‌اندیشد و نسبت به بازتفسیرهای گسترده محتاط است. در مقابل، عبده به «بازسازی درون‌دینی» گرایش دارد و آماده است برخی صورت‌بندی‌های سنتی را برای حفظ کارآمدی دین بازنگری کند. این تفاوت، بازتاب دو تجربه تاریخی متفاوت از مدرنیته در ایران و جهان عرب است.

از منظر جامعه‌شناختی، می‌توان گفت علامه در پی تقویت اقتدار نهادی تفسیر سنتی و مرجعیت علمی دین است، در حالی که عده بر احیای مشروعیت اجتماعی دین در میان توده‌های تحصیل کرده تمرکز دارد. در نتیجه، وحی در اندیشه علامه بیشتر به مثابه «بنیاد معرفتی نظام دینی» و در اندیشه عده به مثابه «منبع اصلاح اجتماعی» بازخوانی می‌شود. در مجموع، مقایسه این دو متفکر نشان می‌دهد که دفاع از وحی در جهان معاصر، لزوماً به یک الگوی واحد محدود نمی‌شود، بلکه می‌تواند در قالب راهبردهای متنوع فلسفی، کلامی و اجتماعی صورت‌بندی گردد. علامه طباطبایی و محمد عبده، هر یک به شیوه‌ای متفاوت، کوشیده‌اند میان وفاداری به سنت اسلامی و مواجهه با چالش‌های مدرن تعادل برقرار کنند و از فروکاست وحی به پدیده‌های تاریخی یا روانی جلوگیری نمایند.

۹- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بازخوانی مفهوم وحی در بستر تحولات فکری و اجتماعی معاصر، کوشید با تکیه بر چارچوب جامعه‌شناختی نهادینه‌شدن امر قدسی، پاسخ‌های علامه طباطبایی و محمد عبده به شبهات جدید را تحلیل و مقایسه کند. یافته‌های پژوهش نشان داد که مسئله وحی در جهان معاصر، صرفاً یک چالش کلامی یا تفسیری نیست، بلکه پدیده‌ای چندلایه است که در پیوند با تحولات معرفتی، نهادی و فرهنگی شکل می‌گیرد.

بر اساس چارچوب نظری به کاررفته، وحی را می‌توان منبع بنیادین تولید معنا در جامعه دینی دانست که از طریق نهادهای تفسیری، آموزشی و فرهنگی تثبیت و بازتولید می‌شود. تضعیف جایگاه وحی در فضای مدرن، بیش از آنکه ناشی از ضعف درونی آموزه‌های دینی باشد، حاصل تغییر در سازوکارهای اجتماعی معناپردازی و کاهش اقتدار نهادهای دینی است. در چنین شرایطی، قرائت‌های تقلیل‌گرایانه، تاریخی‌گرا و تجربه‌محور، امکان بروز و گسترش می‌یابند.

تحلیل دیدگاه‌های علامه طباطبایی نشان داد که وی با تأکید بر بازسازی فلسفی و تفسیری وحی، در پی تثبیت بنیان‌های معرفتی دین و حفظ انسجام نظری سنت اسلامی است. رویکرد وی، با تمرکز بر ماهیت فراتجربی وحی و تبیین عقلانی امکان ارتباط با عالم غیب، به تقویت اقتدار علمی و نهادی دین منجر می‌شود. در مقابل، محمد عبده با رویکردی اصلاح‌گرایانه، بیش از هر چیز به بازسازی کارکرد اجتماعی وحی و احیای اعتماد عمومی به دین توجه دارد. وی می‌کوشد با تأکید بر عقلانیت اسلام و سازگاری آن با مقتضیات زمان، ایمان دینی را در بستر مدرنیته بازتولید کند. از منظر جامعه‌شناختی، می‌توان گفت علامه طباطبایی نماینده الگویی است که بر حفظ مرجعیت تفسیری و اقتدار نهادی دین تأکید دارد، در حالی که عده الگویی را دنبال می‌کند که بر مشروعیت اجتماعی و کارآمدی عملی دین متمرکز است. این دو الگو، اگرچه متفاوت‌اند،

اما در هدف نهایی خود یعنی صیانت از جایگاه وحی به عنوان محور معنابخش زندگی دینی، همسو هستند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پایداری وحی در جهان معاصر، نه صرفاً به استحکام استدلال‌های کلامی، بلکه به توانایی نهادهای دینی در بازتولید اجتماعی معنا وابسته است. دفاع فلسفی بدون پیوند اجتماعی، و اصلاح‌گری اجتماعی بدون پشتوانه معرفتی، هر دو با محدودیت مواجه‌اند. تجربه فکری علامه طباطبایی و محمد عبده نشان می‌دهد که مواجهه مؤثر با چالش‌های مدرن، مستلزم تلفیق عقلانیت نظری، حساسیت اجتماعی و وفاداری به سنت دینی است. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که بازخوانی وحی در عصر مدرن، تنها زمانی به تقویت ایمان دینی می‌انجامد که در چارچوبی نهادمند، عقلانی و اجتماعی صورت گیرد. در غیر این صورت، وحی یا به پدیده‌ای صرفاً ذهنی و فردی فروکاسته می‌شود، یا در قالب مفهومی انتزاعی و منزوی از زیست اجتماعی قرار می‌گیرد. الگوهای فکری علامه طباطبایی و محمد عبده، هر یک به شیوه‌ای متفاوت، نشان می‌دهند که حفظ جایگاه وحی در جهان معاصر، نیازمند بازاندیشی مستمر و مسئولانه در نسبت دین، عقل و جامعه است.

استناد به این مقاله: دولابی، پرستو. (۱۴۰۴). بازخوانی وحی در عصر مدرن: مطالعه‌ای جامعه‌شناختی در آرای علامه طباطبائی و محمد عبده، فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۹(۷۳)، ۱۲۳-۱۴۶

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

- جواهری دقیقی، محمدرضا. (۱۳۷۹). دین از نگاه دورکیم. بازتاب اندیشه، (۱۰).
- شریعتی، حسین؛ ازغندی، علیرضا؛ طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۹۹). موانع تحقق اقتدار عقلانی در دوران پهلوی اول. رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۴(۵۰)، ۱۲۸-۱۰۳.
- قدردان قرامکی، محمدحسن. (۱۳۷۸). تحلیلی از وحی و شبهات آن. نشریه کتاب نقد، ۴۹.
- نوری، شهلا. (۱۳۹۵). وحی قرآنی و پاسخ به شبهات آن. بینات، ۹۲، ۹۵-۱۱۴. مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). آشنایی با قرآن (جلد ۵). قم: مؤسسه انتشارات صدرا.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۹۷). پاسخ به شبهات قرآن. قم: دفتر نشر معارف (وابسته به نهاد نمایندگی مقام رهبری در دانشگاهها).
- دانش، اسماعیل. (۱۳۸۵). حقیقت وحی در اسلام و مسیحیت (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- علیرضی، محمدمهدی. (۱۳۷۹). شبهاتی پیرامون وحی (نقد، بررسی و ریشه یابی پیدایش وحی نفسی) (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تربیت مدرس، قم.
- عبده، محمد. (۱۴۳۱ق). تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار). قم: انتشارات دارالمنار.
- تفسیر المنار (جلد ۱۱). قاهره: هیئة المصریة العامة للكتاب. (۱۹۹۰).
- تفسیر المنار (جلد ۱۲). قاهره: هیئة المصریة العامة للكتاب. (۱۹۹۰).
- تفسیر المنار (جلد ۹). قاهره: هیئة المصریة العامة للكتاب. (۱۹۹۰).
- تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار). قم: انتشارات دارالمنار. (۱۴۳۱ق).
- تفسیر المنار (جلد ۱۲). قاهره: هیئة المصریة العامة للكتاب. (۱۹۹۰).
- تفسیر المنار (جلد ۹). قاهره: هیئة المصریة العامة للكتاب. (۱۹۹۰).
- (بی تا). الأعمال الكاملة. بیروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- (بی تا). رسالة التوحید. بیروت: دار ابن حزم.
- علامه طباطبائی، سید محمدحسین (بی تا). مکتب وحی (جلد ۱۷). شیراز: خیرگزاری فارس، مؤسسه قرآن و نهج البلاغه.
- فصلنامه فلسفه و حکمت (جلد ۱). (بی تا). قم: دانشگاه علامه طباطبائی.
- فصلنامه فلسفه و حکمت (جلد ۲). (بی تا). قم: دانشگاه علامه طباطبائی.
- مکتب وحی (جلد ۱۵). (بی تا). قم: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- قرآن در اسلام. (۱۳۵۳). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- پژوهش نامه امامیه. (۱۳۷۱). قم: بنیاد محقق طباطبائی.
- مکتب وحی (جلد ۱۵). (بی تا). قم: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۴). وحی و انبیه. قم: انتشارات اسراء.
- رحمانی، قاسم. (۱۳۹۰). شبهات وحی. مشهد: واحد مقالات علمی، مدرسه عالی نواب.
- یعقوبیان، محمدحسن. (۱۳۹۶). حقیقت وحی با تأکید بر دیدگاه فلاسفه. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- Berger, P. L. (1967). The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion. New York, NY: Anchor Books.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. New York, NY: Anchor Books.
- Luckmann, T. (1967). The invisible religion: The problem of religion in modern society. New York, NY: Macmillan.
- Taylor, C. (2007). A secular age. Cambridge, MA: Harvard University Press.

References [In Persian]

- Javaheri Daqiqi, M. R. (2000). Religion from Durkheim's perspective. Baztab-e Andisheh, (10). [In Persian]
- Shariati, H., Azghandi, A., & Taheri, A. (2020). Barriers to the realization of rational authority during the first Pahlavi period. Rahyaf-e Enqelab-e Eslami, 14(50), 103-128. [In Persian]
- Ghardan Qarameki, M. H. (1999). An analysis of revelation and its doubts. Ketab-e Naqd, (49). [In Persian]
- Nouri, S. (2016). Qur'anic revelation and responses to its doubts. Bayyinat, (92), 95-114. [In Persian]
- Motahhari, M. (2010). An introduction to the Qur'an (Vol. 5). Qom: Sadra Publications. [In

[In Persian]

Javadi Amoli, A. (2005). Revelation and Prophethood. Qom: Esra Publications. [In Arabic]

Rahmani, Q. (2011). Doubts about revelation. Mashhad: Navab Higher School. [In Persian]

Yaghoobian, M. H. (2017). The reality of revelation with emphasis on philosophers' views. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian].

Persian]

Rezaei Esfahani, M. A. (2018). Responding to Qur'anic doubts. Qom: Daftar-e Nashr-e Ma'aref. [In Persian]

Danesh, E. (2006). The reality of revelation in Islam and Christianity (Master's thesis). Al-Mustafa International University. [In Persian]

Alirezi, M. M. (2000). Doubts concerning revelation (Master's thesis). Tarbiat Modares University, Qom. [In Persian]

Abduh, M. (1431 AH). Tafsir al-Qur'an al-Hakim (Tafsir al-Manar). Qom: Dar al-Manar. [In Arabic]

Abduh, M. (1990). Tafsir al-Manar (Vol. 11). Cairo: General Egyptian Book Organization. [In Arabic]

Abduh, M. (1990). Tafsir al-Manar (Vol. 12). Cairo: General Egyptian Book Organization. [In Arabic]

Abduh, M. (1990). Tafsir al-Manar (Vol. 9). Cairo: General Egyptian Book Organization. [In Arabic]

Abduh, M. (n.d.). Collected works. Beirut: Arab Institution for Studies and Publishing. [In Arabic]

Abduh, M. (n.d.). Risalat al-Tawhid. Beirut: Dar Ibn Hazm. [In Arabic]

Abduh, M. (2005). Risalat al-Tawhid. Cairo: Maktabat al-Ura. [In Arabic]

Tabataba'i, S. M. H. (n.d.). School of Revelation (Vol. 17). Shiraz: Fars News Agency, Qur'an and Nahj al-Balagha Institute. [In Persian]

Tabataba'i, S. M. H. (n.d.). Journal of Philosophy and Wisdom (Vol. 1). Qom: Allameh Tabataba'i University. [In Persian]

Tabataba'i, S. M. H. (n.d.). Journal of Philosophy and Wisdom (Vol. 2). Qom: Allameh Tabataba'i University. [In Persian]

Tabataba'i, S. M. H. (n.d.). School of Revelation (Vol. 15). Qom: World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought. [In Persian]

Tabataba'i, S. M. H. (1974). The Qur'an in Islam. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]

Tabataba'i, S. M. H. (1992). Imamiyya Research Journal. Qom: Bonyad-e Mohaqqueq Tabataba'i.